

Gereben Ferenc

A vajdasági magyarok nemzeti és kulturális identitása^{*}

Az alábbiakban egy szociológiai felmérés első eredményeiről számolunk be. A felmérés 2000 májusában, egy esztendővel a NATO-bombázások után, a milosevići Jugoszlávia utolsó hónapjaiban készült.¹ A vizsgálat tehát egy olyan korszak lenyomatát őrizi, amely azóta már véget ért. Hogy valóban lezárult-e teljesen, s hogy a 2000 őszen bekövetkezett politikai fordulat milyen mértékben változtatta meg a magyar kisebbség helyzetét és lelkiállapotát, arra az elkövetkező felmérések tudnak majd válaszolni, ha tapasztalataikat egybevetik a mi 2000 tavaszán készült láttele-tünkkel, illetve korábbi más vizsgálatokkal.

A személyes kérdezés módszerével, a kérdezettek lakásán készült kérdőíves adatfelvétel 21 (kisebb és nagyobb, különböző tájegységekhez tartozó) *település-re*² s azokon belül 562 *felőtt* (18 éven felüli) *magyar*

^{*} A tanulmány alapját képező kutatást az MTA Kisebbségkutató Műhelye, az Oktatási Minisztérium (a magyar-holland együttműködési program keretében), és az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány (OKTK) VIII/b programja támogatta.

¹ A kérdőíves adatfelvétel megszervezése és lebonyolítása a budapesti KÓD Kft és - Gábrityné dr. Molnár Irén vezetésével - a szabadkai Magyarságkutató Tudományos Társaság (MTT) közvéleménykutató csoportjának munkája volt. Köszönet mindannyiuknak!

² Ada (Ada), Bácsföldvár (Bačko Gradište), Csóka (Čoka), Felsőmuzslya (Mužlja), Gombos (Bogojevo), Horgos (Horgos). Kelebia

nemzetiségű személyre terjedt ki. A kvótás módszerrel kiválasztott mintasokaság, a település nagyságrendje, nem, életkor és iskolai végzettség szerint közelítő pontossággal reprezentálta a vajdasági magyarságot (illetve annak az 1991-es népszámláláskor mért, de azóta többféle változáson átment összetételét).³ A kérdőív és a kérdezés nyelve magyar volt.

A felmérést *Tomka Miklós* vallásszociológussal közösen végeztük. Az alábbi beszámoló az általam vizsgált témakörökre: a nemzeti és a kulturális identitás különböző szegmentumaira terjed ki. (Hasonló reprezentatív vizsgálatra, ugyancsak Tomka Miklóssal közös vállalkozásként, 1998-ban és 1999-ben Erdély, Kárpátalja és Felvidék magyar nemzetisége körében is sor került.⁴ Sőt 2000 végén - hasonló témakörökben - a

(Kelebija), Kishegyes (Mali Idjos), Magyarkanizsa (Kanjiza), Óbecse (Bečej), Palics (Palié), Péterréve (Backo Petrovo Selo), Szabadka (Subotica), Székelykeve (Skorenovac), Temerin (Temerin), Tiszaszentmiklós (Ostojićevo), Topolya (Bačka Topola), Torontáloroszi (Rusko Selo), Törökbecse (Novi Bečej), Újvidék (Novi Sad), Zenta (Senta).

³ Az utóbbi évtizedben a Vajdaságból távoznak főleg a fiatalabb és képzetesebb rétegekből kerültek ki. Mintánkról elmondható, hogy valamelyest az 1991-es helyzethez képest is túlreprezentálja a diplomásokat, viszont - ezt némileg ellensúlyozva - valamelyest alulreprezentálta az érettségizetteket, de az alacsonyabb (általános iskolai vagy ennél is alacsonyabb) végzettségűeket is. Mintánk a 30 éven aluli és a 60 év feletti korcsoportokat - nem jelentős mértékben - egyaránt túlreprezentálta a középkorúak rovására. Bár az eltérések hatásukban bizonyos mértékig kiegyenlítik egymást, annyi bizton elmondható, hogy eredményeink - a valóságosnál feltehetőleg képzetesebb minta folytán - valamelyest „jobbak” a mai vajdasági helyzetnél.

⁴ Gereben Ferenc - Tomka Miklós: Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben. Bp. 2000. Kerkai Jenő Egyházzsociológiai

Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet szervezésében Magyarországon is végeztünk reprezentatív adatfelvételt.) S ha hozzávesszük mindehhez, hogy a most szerepeltetett kérdések zömét már a kilencvenes évek első felében és derekán is feltettük nyolc közép-európai ország közel 2800 magyar nemzetiségű polgárának,⁵ kirajzolódik annak lehetősége, hogy 2000-ben a Vajdaságban nyert adatainkat alkalomadtán időben és térben „meghosszabbítsuk”, és összevesszük más országokból származó és korábbi vajdasági adatokkal.

Meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgált térségben élő magyar kisebbség sanyarú demográfiai, gazdasági, kulturális helyzetéről, az 1920-as évek óta folyamatosan érvényesülő beolvasztási törekvések, a kilencvenes években dúló délszláv testvérháborúk és a diktatórikus belpolitikai viszonyok hatásáról a vajdasági kutatóműhelyekben készült tanulmánykötetek is tudósítanak, nagy hitelességgel.⁶ A vajdasági tanulmányok sokoldalú

Intézet; Gereben F.: Nemzeti és kulturális identitás Kárpátalján. *Pro Minoritáté* 2000/tavaszi; Gereben F.: A szlovákiai magyarok identitástudata és olvasáskultúrája. *Új Forrás* (megjelenés alatt).

⁵ A 8 ország: Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, (bizonyos részkérdésekben:) Horvátország, Szlovénia, Ausztria és Magyarország. Az adatok részletes bemutatását és elemzését ld.: Gereben F.: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Bp. 1999. Osiris - MTA Kisebbségkutató Műhely.

⁶ Ld. pl.: *Vajdasági útkereső*. Szerk.: Gábrityné dr. Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa. Szabadka, 1998. /MTT Könyvtár 2./; Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Bp. - Újvidék, 1999. Osiris K. - Fórum K. - MTA Kisebbségkutató Műhely; *Vajdasági marasztaló*. Szerk.: Gábrityné dr. Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa. Szabadka. 2000. /MTT Könyvtár 3./

képet rajzolnak egy drámai méretekben fogyatkozó, lehetőségeiben erősen korlátozott, sőt fenyegetett népcsoportról. A vajdasági magyarok létszáma a II. világháború utáni évtizedekben - még az 1971-es népszámláláskor is - 420 és 440 ezer között mozgott. Az 1991-es népszámlálás során csak alig 340 ezer magyart találtak. A kilencvenes években a fogyás üteme felgyorsult, részint a 40 ezer főre becsült háborús menekülthullám, részint az előregedés és a természetes fogyás megállíthatatlannak tűnő és gyorsuló tendenciája miatt. Becslések szerint a 2001-es népszámlálás már csak mintegy 270-280 ezer magyart fog találni a Vajdaságban.⁷

A nemzeti hovatartozás tudata

Amikor arról tudakozódtunk, hogy a kérdezettek - kisebbségi létük oly sok hányattatása és megpróbáltatása után *számon tartják-e magukat egy (vagy több) nemzet tagjaként*, mindössze 2,5%-nyian válaszoltak nem-mel. A kérdezettek 10%-a számolt be *kettős* (többnyire magyar-szerb) identitásról, 87,5% pedig kifejezetten *magyarként* identifika lta magát. Ezek az arányszámok nem tűnnek vajdasági specialitásnak: a szlovákiai és a kárpátaljai magyarok körében egészen hasonló arányokat találtunk, sőt a magyarországi felnőtt népességben (a nemzeti kötődést egyáltalán nem vállalók magas - egytizedes - aránya miatt) az önmagukat egyértelműen magyarnak tartók aránya valamivel

⁷ Mirnics Károly: Demográfiai jellemzők, társadalmi mutatók, in: *Vajdasági marasztaló*. I. m. 31. és 45. p.

kevesebb, 85%-os volt. A magyar nemzettudat Kárpát-medence-szerte Erdélyben tűnik a legerősebbnek: ott 1998-as felmérésünk hasonló kérdésére 95%-nyi válaszadó határozta meg magát kifejezetten – tehát a kettős kötődésűeket nem számítva – magyarként.

A vajdasági nemzetiség-vállalási adatok tehát igazodnak a közép-európai magyarság körében szokásos magatartásnormához. Annak ellenére történik ez, hogy a vajdasági magyarok között volt a legmagasabb (mintegy kétharmados) azoknak az aránya, akik úgy vélik, hogy (néha vagy gyakrabban) *hátrányt szenvedtek* nemzeti hovatartozásuk miatt. (A többi országban ezek aránya 50 és 60% között mozgott.)

Azoknak, akik (egyes vagy többes kötődés formájában) vállalták a magyar nemzetiséghez való tartozásukat, feltettük szokásos kérdésünket: „*Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*” A nyitott kérdésre adott spontán válaszokat egyrészt identitás-kategóriákat képezve (Ld. 1. sz. táblázat), másrészt tartalomelemzéses módszerrel (a jellegzetes szöveg-elemeket elkülönítve) dolgoztuk fel. Az 1. sz. táblázat szerint a vajdasági magyar identitás domináns elemét a *kulturális* (nyelvi, történelmi, a hagyományokon, magyar iskolázáson stb. alapuló) hovatartozás-tudat adja. A nemzeti önmeghatározásban jelentős súlyt kapnak a *pozitív érzelmek* is, valamint a nemzeti hovatartozás *vállalásának, megőrzésének* etikai gesztusa. Ez a három elem bizonyult a közép-európai országok magyarságának egyéb régióiban is a nemzettudat három alappilléreinek, csak egymáshoz viszonyított arányuk változik: Erdély (és Kárpátalja) a nem mindig könnyű kisebbségi sors és iden-

titás vállalására helyezi a fő súlyt, a szlovákiai magyarságot a három elem viszonylagos egyensúlya jellemzi; a vajdasági magyarok identitásbeli specialitásának a kulturális javak preferálása tűnik. Az anyaország „identitástérképe” a legsajátosabb: az érzelmi elemek jelentős túlsúlya mellett a „természetes dolog” és a „valahová (országhoz, nemzethez stb.) való tartozás” kategóriák kapnak minden más régiónál nagyobb említésszámot. Vagyis Magyarországon a nemzeti identitás kérdése más hangsúlyokat kap, mint a kisebbségben élő magyarság közegében: természetes adottságként, az országhoz és annak társadalmához való tartozás magától értetődésével élik meg sokan közösségi identitásukat, és – sajátos módon – meglehetősen erős (de nem okvetlenül tartalmaz⁸) emocionalitással. Ez utóbbi tény azért nevezhető sajátosnak, mert a Vajdaságban (és minden más határon túli régióban) az utóbbi években *csökkent az identitás érzelmi telítettsége*. A Vajdaságról elmondható még, hogy 1992/93-as felmérésünk által tapasztaltakhoz képest⁹ (és ez nemcsak a fentebb említett identitáskategóriák, hanem a most nem részletezett tartalomelemzéses identitáselemek tekintetében is igaz) a kevésbé tudatos, kevésbé reflektált (közömbös, pusztán evidenciában gondolkodó) és az érzelmi hozzáállású identitástípusok jelentősége csökkent, a tudato-

⁸ Erről a kereszttáblák árulkodnak: az érzelmközpontú identitáskategória általában az alacsonyabb iskolai végzettséggel, alacsonyabb kulturális teljesítményszinttel stb. jár együtt.

⁹ Vö. Gereben F.: Identitás, kultúra, kisebbség. 1. m. 77. p. és Függelék VIII. sz. táblázat

sabb, a kultúrjavakhoz (főleg az anyanyelvhez) kötődő, az identitást vállaló és tevőlegesen megélő típusok súlya pedig növekedett. Vagyis a Vajdaságban is - minden megpróbáltatás és háborús fenyegetés ellenére (vagy talán – részben – annak eredményeképpen?) valamelyest növekedett és *erősebbé vált a kultúrnemzeti összetartozástudat*.

1. sz. táblázat

*„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”
Identitás-kategóriák százalékos megoszlása a vajdasági magyarok körében (2000. május)*

Identitás-kategóriák	%
Nem tudja, ill. nem válaszolt	5,8
(Kizárólag) negatív élmény: hátrányos kisebbségi helyzet, nehézségek, szenvedés, nyomasztó élmények, elnyomás stb.	7,4
Közömbös: „mindegy, mi vagyok”, olyan, mint más néphez tartozni; semmi /különöset/ nem jelent; „fontosabb embernek lenni”.	7,2
Természetes, magától értetődő dolog; adottság, amibe beleszülettünk; származás dolga: őseink is magyarok voltak.	5,9
Tartozni valahová (egy közösséghez, nemzethez, néphez, szülőföldhöz, szűkebb környezethez, családhoz).	6,3
Közös (anya)nyelv, kultúra, hagyomány, történelem, vallás, szokások, magyar iskolázás, nevelés.	28,2

Büszkeség, ill. más pozitív érzés (öröm, boldogság, dicsőség, megtisztelő dolog, megnyugvás, „mindent” jelent); illetve pozitív jellemvonások (becsülettel, tisztességgel kell - magyarként - élni).	21,9
(Nehézségek ellenére) vállalás, küzdelem, helytállás, feladat: kisebbségi lét, hátrányos helyzet ellenére megőrizni, ápolni, megmaradni kell: a szabadságot, kisebbségi jogokat meg kell védeni, az identitást át hagyományozni...	17,3
Összesen:	100,0

A *vallásosság* – korábbi tapasztalatainkkal megegyezően – Vajdaságban is az identitás szerves része. A vajdasági *magyarok felekezeti* megoszlásáról az 1991-es jugoszláv népszámlálás adatai tudósítanak. Eszerint túlnyomó többségük (88%-uk) *katolikus*, 6%-uk *protestáns*.¹⁰ A felmérésünk során megkérdezett személyek körében a (római) katolikusok aránya ugyancsak 88%-os volt, de ehhez járult még azoknak az egytizednyi aránya, akik nem voltak egyik egyháznak vagy felekezetnek sem tagjai (Magyarországon ez a kategória lényegesen népesebb: mintegy 40%-ot tesz ki).

A valláshoz való kötődés valamilyen (aktívabb vagy mérsékelt) formáját együttesen a vajdasági minta 72%-a (Magyarországon 50%-a) vállalta, és ez a határon túli magyarok egyéb csoportjaihoz viszonyítva is nagyon jó

¹⁰ Gábrityné dr. Molnár Irén: Vallási életünk, in: *Vajdasági ma-rasztaló*. I. m. 164. p. alapján.

eredmény: csak Kárpátalja (83%) múlja felül.¹¹ A vajdasági magyar népcsoport is igazolni látszik a tételt, hogy a kisebbségi lét általában kedvez az egyházakhoz és a valláshoz való kötődés intenzitásának, mert a kisebbségi helyzet identifikációs szükséglete megnő, és a *vallásosság* (és az egyház) – ezt vajdasági vizsgálatunk ismételten is megtapasztalta – *a nemzeti identitást erősítő tényezők egyike*.

Meglehetősen erősek az egyes – a kérdőívben felsorolt – *nemzeti szimbólumokhoz* való kötődések is. Ezek közül a válaszadók különösen a *magyar himnusz*t tartották a magyarsághoz tartozás szempontjából fontosnak: az 1-től („nem fontos”) 5-ig („nagyon fontos”) terjedő skálán 4,21 pontot ért el. A 2. és 3. helyezést (gyakorlatilag holtversenyben) a *Szent Korona* (4,08) és a *piros-fehér-zöld zászló* (4,06) kapta. Viszonylag magas átlagpontoszámot kapott Petőfi Sándor *Nemzeti dala*. (3,89) és a magyar *címer* (3,77) is, valamint a regionális jelentőséggel is bíró, a nándorfehérvári győzelemre emlékeztető *déli harangszó* (3,53). A többi vajdasági vonatkozású történelmi emlékhelynek (a *zentai csata* emlékművének és az *aracsi templomromnak*) csak mérsékelt szimbolikus erőt (3,00 és 2,91) tulajdonítottak a válaszadók, hasonlóképpen a *kokárda* is a kevésbé fontos (2,99) nemzeti szimbólumok közé sorolódott.

A határon túli magyarság körében – bármely közép-európai országban is élnek – egyetemlegesen a Him-

¹¹ Tomka Miklós: Vallás és nemzeti tudat. Bp. 2000. (kézirat) 15. p.

nusz, a nemzeti trikolor és Szent Korona bizonyult a három legfontosabb nemzeti szimbólumnak, a regionális eredetű szimbólumok ehhez képest alárendelt jelentőségűek, vagyis a már említett össznemzeti identitástudat e téren erősebbnek tűnik a regionális tudatnál.

De ez az állítás csak a kulturális szimbólumokra igaz. Ugyanis amikor a *haza* fogalmát, a *tájegységi hovatarozás* kérdését vizsgáltuk, előre megadtunk bizonyos földrajzi kategóriákat, és mindegyiknél jelölni kellett - szintén 1-től („egyáltalán nem”) 5-ig („teljes mértékben”) - az odatartozás érzésének mértékét. Ebben a versenyben a szűkebb „szülőföld” és a „Vajdaság” magasán vezet (4,64; 4,70), és bár „Jugoszlávia” lényegesen kevesebb pontot kapott (3,41), jelentősen megelőzi Magyarországot (2,47). Vagyis *a táji-földrajzi kötődés terén a lokális (regionális) mi-tudat nagyon erős, mondhatni, a haza-fogalmat is helyettesíti*. A korábban fontosnak talált kultúrnemzeti összetartozás-tudat egyáltalán nem jelent egyúttal különösebb vonzalmat az anyaország iránt. Sőt: Magyarország a legalacsonyabb pontszámot kapta! Még a „közép-kelet-európai” térség is, amellyel a határon túli (nemcsak a vajdasági) magyarok láthatólag nem nagyon tudnak mit kezdeni, magasabb pontszámot ért el (2,64). „Európa” (így tagolatlanul) a maga nimbuszával és presztízsével még a NATO-bombázások után is jó közepes vonzerőt (3,16) gyakorolt a vajdasági magyarokra.

Nemzeti önkép, múlt- és jövőkép

Három kérdést tettünk fel az egyes nemzeti közösségek esetlegesen létező jellegzetes tulajdonságait illetően. Elsősorban a *vajdasági magyarok jellemző* tulajdonságaira kérdeztünk rá. A válaszhiány és a „nem tudom” válaszok együttes aránya meglehetősen magas: 15%-os volt, és további 22% pedig úgy gondolta, hogy nincsenek ilyen tulajdonságok. A fennmaradó mintegy kétharmadnyi válaszadó viszont megnevezett (spontán módon) bizonyos tulajdonságokat, amelyek között a *szorgalmas* (dolgos, munkaszerető) vezetett 139 említéssel, ezután az *alkalmazkodó* (türelmes) következett (38), majd a *kitartó* (29), *széthúzó* (26), *félénk* (20) és *barátságos* (18) következett. Ha összesítjük az egy válaszadó által megnevezett (esetleg többféle) tulajdonságot, az összes kérdezett 40%-a nevezett meg *kizárólag pozitív* tulajdonságot, 15%-a *vegyesen* pozitívat és negatívat, és 8% *csupa rosszat*. Ez utóbbi kategória a kilencvenes évek első felében mért helyzet-hez képest gyengülni látszik, míg a nem válaszolók és a jellegzetes tulajdonságok nemlétére voksolók aránya a kilencvenes években erőteljesen megnövekedett. Vagyis úgy tűnik, hogy a nemzeti önkép a Vajdaságban az utóbbi években egyrészt elbizonytalanodott, másrészt viszont mintha (önvédelemből?) *pozitívabbá* vált volna. Továbbá (a vezető konkrét tulajdonságokból kikövetkeztethetően), feltehetőleg a körülmények nyomására,

korábbinál *alkalmazkodóbbnak, szerényebbnek, sőt megfélemlítettebbnek* látszik.¹²

Külön kérdésben tértünk ki a *magyarországi magyarok* jellemzésére. Bár a kérdés előtt nagyon sokan kitértek (minden negyedik kérdezett), és további 26% vélte úgy, hogy nincsenek jellemző tulajdonságaik, a kérdezettek véleményét nyilvánító csonka felerésze túlnyomóan sötét képet őriz az anyaország polgáraitól: a csupa jó tulajdonságot megnevezők elenyésző 6%-ával szemben a kizárólag negatív tulajdonságot említők 33%-ot képviselnek. A megnevezett konkrét tulajdonságok a vajdasági magyarok jelentős részének sértettségéről, megbántottságáról vallanak: szerintük a magyarországiak *nem szeretik* (lenézik) a vajdaságiakat (29), *beképzettek* (27), *irigyek* (25), *széthúzóak* (18), *önzők* (16), *anyagiasak* (13), *maguknak valók* (12) stb. Ezek mögött a jelzők mögött (még ha közöttük, alacsonyabb említésszámmal, pozitív tartalmúak is előfordulnak) konkrét és jobbára negatív tapasztalatok állhatnak.

Ha visszaidézzük a földrajzi-táji kötődés adatai közül Magyarország rendkívül kedvezőtlen helyzetét, elmondhatjuk, hogy a Vajdaságban – a határon túli térségek között nem egyedülállóan – az anyaországról és annak lakosságáról meglehetősen negatív kép alakult

¹² Az összehasonlítás hatékonyságát rontja, hogy 1992/93-ban a magyarok tulajdonságaira kérdeztünk rá, és nem a vajdaságiakéra. Az összevetés csak akkor jogos, ha feltételezzük, hogy a határon túli magyarok a nemzeti önkép kialakítása közben már a kilencvenes évek első felében is saját közegük magyarságára gondoltak elsősorban.

ki. Annak ellenére történt ez, hogy Magyarország befogadta és sokféle módon segítette a délszláv háborúk menekültjeit és egyéb kárvallottjait (köztük a vajdasági magyarokat is), és annak ellenére, hogy a magyarországi nemzetpolitika az utóbbi években egyre kifejezettebb szolidaritást vállal a környező országok magyarságával. Valószínűleg ennek a negatív országimáznak a gyökei – amelyeket érdemes lenne külön is megvizsgálni –, a hétköznapi érintkezések világába vezetnek, ahol a jelek szerint a meglehetősen eltérő értékrendek, gondolkodásmódok és anyagi lehetőségek konfliktusai nem tették lehetővé a határon túli magyarok számára, hogy megszabaduljanak a kisebbségi sors stigmáitól.

A konfrontációnak mindenestre elég intenzívnek kell lennie, mert az anyaországiak képe alig pozitívabb, mint a többségi népé, az állami nyomásgyakorlás eszközeivel rendelkező és a közelmúlt délszláv háborúit kirobbantó *szerbeké*. Az ő (vélt vagy valódi) jellegzetes tulajdonságaikról sokkal többen nyilatkoztak, mint a magyarországi lakosságéről, és az összes kérdezett 41%-a említett velük kapcsolatban kizárólag negatív tulajdonságot. (Elsősorban azt, hogy a szerbek *erősza-*
kosak és agresszívak, hogy „túlzásba viszik” a hazafiságot, *nacionalisták, gőgösek*, és *lenézik* a többi nemzetet, stb.)

A nemzeti önképhez hasonlóan egy adott nemzeti-csoport *jövőképe* is az identitástudat szerves részét képezi. A vajdasági magyarok - a bombacsapások után és még a milosevići rendszer bukása előtt - *saját jövő-jüket* meglehetősen *borúlátóan* ítélték meg: 60% nyilatkozott (erős vagy mérsékelt) pesszimizmusról, míg

az optimisták aránya csak 35%-ot tett ki. (Ezekkel az adatokkal a vajdaságiak a Kárpát-medence magyar népcsoportjai közül a legpesszimistábbnak bizonyultak.) Egészen más eredményt kaptunk, amikor az „*egész magyarság*” jövőbeli esélyeit tudakoltuk: itt a borúlátók összesített aránya csak 27%-os volt, a derűlátóké viszont kétharmados. (Magyarországon, ugyanarra a kérdésre válaszolva, mintegy 20%-kal kevesebb optimistával találkoztunk.) Ez azt jelenti, hogy a vajdasági magyarok nem „alkatilag” pesszimisták, hanem csak saját helyzetüket és várható sorsukat ítélték meg - legalábbis 2000 májusában - borúlátóan.

Nemcsak a jövőről, hanem a múltról alkotott kép is érdekelt minket, és ezért több kérdéssel szondáztuk meg a kérdezettek *történelmi tudatát*. Azt igyekeztük kideríteni, hogy kik, illetve melyek azok a mértékadó történelmi személyiségek és események, amelyeket kifejezetten nagyra értékelnek, illetve amelyeket elutasítanak, ellenszenvesnek tartanak. (A személyek és események, akiket és amelyeket a kérdezettek spontán módon nevezhettek meg, a magyar és a nem magyar történelemhez egyaránt tartozhattak.)

A *pozitív történelmi személyek* listájának élmezőnyében (Ld. 2. sz. táblázat) a magyar történelem azon szereplőit találjuk, akik kiépítettek és megvédelmeztek egy biztonságos, erős, európai jelentőséggel bíró Magyarországot (*Szent István, Mátyás király*), illetve akik a nemzeti szabadság és felemelkedés élharcosai voltak (Kossuth, *Széchenyi, Petőfi, Rákóczi*). Ezek a nevek a Kárpát-medence más magyar lakta régióiban is fontosak, és – beleértve Magyarországot – a népszerűségi

listák élvonalában szerepelnek, még a sorrendjük is erősen hasonló. A vajdasági listának van azonban egy teljesen speciális, minden más régiótól eltérő vonása: az első helyen (akárcsak 1992/93-ban) *Tito* marsall áll, akit valószínűleg a zavaros jelen és a nosztalgikusán megszépített múlt kontrasztja állított így előtérbe. A másik specialitást *Hunyadi János*, a nándorfehérvári győző szereplése jelenti listánk középmezőnyében, ami azt jelzi, hogy a történelmi tudatnak – az össznemzeti jelleg mellett – vannak regionális vonásai is.

A 2. sz. táblázat többi listája is megőrizte más országok magyarságához és ugyanakkor a kilencvenes évek első feléhez való hasonlóságát. Változatlanul az 1848/49-es forradalom és szabadságharc jelenti a magyar történelem legfontosabb vonatkoztatási pontját, amelyet 1956 (a *honfoglalással* együtt) jelentős különbséggel követ. Az adott régiót érintő pozitív események köre a győztes *zentai csata* emlékével bővült. Ugyancsak változatlan a *Hitler-Sztálin-sorrend* is a negatív személyiségek névsorának élén. Vagyis az utóbbi évtizedek minden „balról” jövő pofonja ellenére a két XX. századi totális rendszer erkölcsi megítélése korántsem kiegyensúlyozott. Némi változást jelent a negatív történelmi események jegyzékén (amelyet egyébként Trianon említése vezetett), hogy a Tito partizánjai által elkövetett 1944. őszi vérengzések (amelyeknek legalább 20 ezer magyar polgári lakos esett áldozatul) - ellentétben az 1992/93-as listával ¹³ –

¹³ Ld. Gereben F.: Identitás, kisebbség. I. m. 161. p.

2000-ben konkrétan nem szerepelnek. (Mint ahogy nem szerepelnek – szintén 1992/93-mal ellentétben – a magyar hadsereg által elkövetett 1942-es újvidéki kivégzések sem.) Ezek a sötét emlékek – feltehetően a közel-múlt háborúiban való fenyegető aktualizálódásuk miatt – az olyan általános megfogalmazások mögé rejtőzhetnek el, mint pl. a „nemzetiségek üldözése”. *Milosević* megítélésében azonban már korántsem olyan tartózkodóak a kérdezettek: a negatív történelmi személyiségek névsorában az „előkelő” 3. helyen áll a kérdés idején még aktív államelnök.

2. sz. táblázat

Pozitív, illetve negatív történelmi személyiségek és események említése a vajdasági magyarok körében (2000. május)

Nagyon értékelt pozitív személy	Említések száma	Nagyon értékelt pozitív események	Említések száma	Ellenszenves negatív személyiségek	Említések száma	Szégynletes, tragikus események	Említések száma
J. B. Tito	110	1848/49	91	Hitler	190	Trianon	95
Szent István	93	honfoglalás	34	Sztálin	87	a háborúk	70
Mátyás király	54	1956-os forradalom	28	Milosević	67	II. világháború	60
Kossuth Lajos	43	a II. világháború vége	27	Šešelj	26	a délszláv háborúk	51
Széchenyi István	22	nándorfehérvári diadal	18	Rákosi Mátyás	21	I. világháború	40
Petőfi Sándor	21	zentai csata	9	Mussolini	15	holokausz	36
Hunyadi János	16			Ceaușescu	11	NATO-bombázások	23

II. Rákóczi Ferenc	10			Horthy Miklós	10	atom- bomba ledo- bása	12
Antall József	7			Kádár János	10	Mohács (1526)	12
Árpád vezér	7			Néró	7	nemze- tiségek üldö- zése	12
Colum- bus	6					56-os forra- dalom leverése	10
Gandhi	6						
Horthy Miklós	6						
Napóleon	6						

Kulturális identitás

Felmérési tapasztalataink szerint a kisebbségben élő magyarok számára az identitás legfontosabb kulturális eleme az *anyanyelvhez* való ragaszkodás. Ez indokolta teszi, hogy külön foglalkozzunk az anyanyelv használatának szociológiai jelenségeivel. A kérdezettek 95%-a vallotta egyértelműen azt, hogy magyar az anyanyelve. A fennmaradó hányadból 4% vegyes (jórészt magyar-szerb, 1% pedig szerb-horvát) anyanyelvről tett – magyarul – tanúságot. A megkérdezettek 55%-ának, a házasságinterjúalanyok 87%-ának volt a házastársa is magyar anyanyelvű, vagyis felmérésünk a *nyelvi vegyes házasságok* arányát mintegy 13%-osnak találta, hasonlóan a kárpátaljai és a szlovákiai magyarokhoz. (Erdélyben ez az arány némileg alacsonyabbnak mutatkozott.)

Rendkívül fontos kérdés, hogy a kisebbségben élő polgárok milyen nyelven végzik (végezhetik) *iskolai*

tanulmányaikat. Végig (minden iskolatípus minden osztályában) *magyar nyelven tanult* a vajdasági kérdezettek 62%-a.¹⁴ *Vegyes* tannyelv (vagyis egyes iskolatípusokban vagy egyes osztályokban magyar, másokban pedig szerb tannyelv) jellemezte a minta 35%-át, míg *a végig többségi nyelvű* iskolát látogatók aránya csak 2%-os volt. Vajdasági interjúalanyaink között az iskolai anyanyelvhasználat valamelyest nagyobb szerepet kapott, mint Közép-Európa más országainak magyar nemzetiségei körében, főleg Kárpátalja (a végig magyar nyelven tanulók 50 és a végig nem magyar nyelven tanulók 16%-os arányával) maradt el az anyanyelvi iskolázás terén. (Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az adatok a múltbéli állapotokat tükrözik, ugyanis a kérdezettek felnőtt korban vallottak ifjúkori iskolázottságukról.)

A tannyelv megválasztása természetesen erősen függ attól, hogy a kérdezett meddig jutott el az iskolázás lépcsőfokain. Az a tendencia érvényesült, hogy minél több osztályt végzett valaki, annál kisebb esélye volt arra, hogy ezeket végig anyanyelvén járja ki: az alapiskolát (vagy még azt sem) végzetteknek 80%-a járt kizárólag magyar iskolába, a szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezőknek *kétharmada*, a középiskolai végzettségűeknek *már fele*, a felsőfokú végzettségűeknek pedig

¹⁴ Ez természetesen nem jelentette a többségi nyelv teljes mellőzését: egyrészt a szerb nyelv a magyar nyelvű iskolákban is végig külön tantárgy, amellet nem kevésszer előfordult (különösen középiskolában), hogy egyes tantárgyakat - úgymond magyar tanár hiányában - a magyar tannyelvű iskolában is többségi nyelven oktattak.

csak *egyharmada*. A többiek - részben vagy egészben - a többségi nép nyelvén szerezték meg a foglalkozásukhoz szükséges iskolai végzettséget, szakképzettséget. Vagyis a jelek szerint *az anyanyelv - széles körben - csak az alacsonyabb társadalmi státusnak megfelelő iskolázottsági szint eléréséhez tud segítséget nyújtani*. Ez a tendencia sem vajdasági specialitás, hanem a közép-európai kisebbségi sors sajnálatos velejárója. (Ugyanis ezt tapasztaltuk az erdélyi, kárpátaljai és a szlovákiai magyarok körében is.)

A *hétköznapi élet* öt helyszínének nyelvhasználati arányait is megvizsgáltuk. Az anyanyelvdomináns nyelvhasználat esélyeit illetően (ahogy a 3. sz. táblázat adatai bizonyítják) a helyszínek jelentősen különböznek egymástól. A *család* áll az élen, valamint a *baráti kör*: a domináns anyanyelvhasználat mindkettőben erős többséget képvisel. (Ez nemcsak a Vajdaságban, hanem más országok népcsoportjai körében is így van.) Majd a *munkahely*, a kereskedelmi helyszínek (üzlet, *piac*) s végül – mindössze egytizedes aránnyal – a *hatósági (hivatali)* szinterek következnek. Ezeken a helyeken a kisebbségi polgár – az intim szférából az állampolgári nyilvánosság körébe lépve – anyanyelvén már kevéssé, a hatóságok előtt pedig nagyon kis mértékben **boldogul**.

3. sz. táblázat

Kizárólag vagy túlnyomórészt magyarul kommunikáló vajdasági magyarok aránya (2000. május)

A kommunikáció helyszínei	Az összes megkérdezett (562 fő) százalékban
Szűkebb családi körben	92, 5
Baráti körben	68, 0
(Legutóbbi vagy jelenlegi) munkahelyén	43, 2
Üzletben, piacon	34, 7
Hivatalban, hatóság előtt	10, 5

A hétköznapi élet öt helyszínének nyelvválasztási adatai alapján összesített mutatót képeztünk, amely az élethelyzetek viszonylagos teljességére nézve fejezi ki az anyanyelv esélyeit. Eszerint a vajdasági magyarok széles körben (mind az öt szintéren) érvényesülő anyanyelvi dominanciája a megkérdezettek kevesebb mint egytizedére (8%) jellemző, s ehhez járul a szűkebb körben (3-4 helyszínen) tapasztalható, szintén dominánsnak mondható anyanyelvhasználat (16%). Tehát a *vajdasági magyarok mintegy egynegyede tudja hétköznapi életét* (illetve annak nagyobbik részét) *többnyire anyanyelvén élni*, és ez az arány érzékelhetően alacsonyabb a más (Magyarországot környező) országokban tapasztalt helyzetnél. A többiek a viszonylag kiegyensúlyozott kétnyelvűség állapotában, illetve a többségi nyelv dominanciájának közegében élnek. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy a vajdasági magyarok *múltbéli* anyanyelvhasználati (tannyelv!) lehetőségei közép-

európai viszonylatban *átlag feletti*ek, *jelenlegi* lehetőségeik viszont *átlag alatti* szinten állnak.

Az *álmodás*, a *számolás*, az *ima*, a (ritkábban vagy gyakrabban) látogatott *istentiszteletek* *nyelve* az esetek mintegy kilenctizedében túlnyomóan magyar. Ezek a nyelvhasználati alkalmak – a család verbális kommunikációjával együtt – a nyelvhasználat olyan *intim körét* jelentik, amelynek anyanyelvűsége még akkor is fennmarad, amikor az anyanyelv az élet egyéb területein már meglehetősen visszaszorult.

A felmérést megelőző év során *elolvasott könyvek* *zöme magyar nyelvű volt*: az olvasók 78%-ának éves olvasmányága túlnyomórészt (90% felett) anyanyelvű könyvekből állt. (Erdélyben és Kárpátalján erősen hasonló, Szlovákiában valamelyest alacsonyabb – kétharmados – arányszámot tapasztaltunk.) Az olvasóknak mindössze egytizede olvasott több nem magyar, mint magyar nyelvű könyvet az elmúlt év során.

A periodikumok olvasásával kapcsolatban hasonló tendenciát tapasztaltunk, de csak *a hetilapok* bizonyultak erősen anyanyelvdomináns sajtóterméknek (olvasóik 77%-a szokott „inkább magyarul” hetilapot olvasni), a *napilapok* és *a folyóiratok* esetében az anyanyelvű olvasmányok fölénye szolidabb mértékűnek, 60% körülinek bizonyult.

Az olvasmányok jelentős mértékű anyanyelvűsége kapcsolatban állhat rendre visszatérő tapasztalatunkkal, mely szerint az olvasáskultúra az identitás manifestálódásának és egyben megtartásának és erősítésének kitüntetett eszköze.

Ami a *könyvolvasók arányát* illeti, a vajdasági magyarok mintegy 60%-a olvasott el a felmérést megelőző évben legalább egy könyvet, annyit, mint a Felvidéken. Erdélyben és Kárpátalján ennél valamivel magasabb (65-70%-os), Magyarországon viszont a legfrissebb (2000. őszi) felmérési adatok szerint alacsonyabb (mintegy 50%-os) könyvolvasói arányszámokkal találkoztunk. A rendszeres (havi átlagban legalább egy könyvet) olvasók aránya 12%-os, kb. megegyezően Magyarországgal (Erdélyben valamelyest magasabb: 16-17%). Sajátos jelenséggént, a *modernizációs lejtőn* szellemileg lecsúszva, az egyes országok (magyar) társadalma nem felkarolja, hanem ballasztként inkább kioldja a könyvolvasás szokását. (Főleg ha az – mint felmérésünkben – elsősorban a könyvek *végigolvasását* jelenti.) Mindez a *modernizációs folyamatok ellentmondásosságára*, a velük esetenként társuló kulturális értékvesztések veszélyére figyelmeztetnek. Természetesen az olvasás korántsem csak modernizációs kérdés: korábbi vizsgálat-sorozatunk során egyértelműen meggyőződhattünk egy *többségi-kisebbségi (szórvány) lejtő* létezéséről is, vagyis hogy a kisebbségi helyzet (határon túli) megjelenése, illetve fokozódása általában az olvasáskultúra mutatóinak minőségi javulásával járt együtt. A többségi-kisebbségi helyzet korábban csak az olvasmányok összetételének alakulására és az olvasói ízlés minőségére gyakorolt hatást, legújabban – legalábbis a „többségi” Magyarország és a határon túli kisebbségi magyarok viszonylatában – már az olvasás mennyiségére is.

Ami az olvasás minőségi mutatóit illeti: az *aktuális olvasmányok* (a kérdezettek által éppen olvasott vagy a felmérést megelőzően legutóbb olvasott könyvekről van szó) között két Jókai-regény: Az aranyember és A kőszívű ember fiai, valamint a Biblia és Gárdonyi Egri csillagok-ja fordul elő a leggyakrabban. A *nemzeti klasszikusok iránti erős érdeklődés* jól kivehető a 4. táblázat aktuális (a legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzőit feltüntető) névsorából is: a felsorolt írók túlnyomórészt (Jókaitól Móricz Zsigmondon és a „helyi illetőségű” Kosztolányin keresztül Németh Lászlóig) a XIX. és XX. századi magyar irodalom (és nyomokban a világirodalom) jó nevű alkotói. Mellettük szerényebb mértékben - az amerikai bestsellerirodalom régebbi és új képviselői (D. Steel, S. King, M. Mitchell, R. Cook) is jelen vannak. Ha a 4. sz. táblázat listáját összevetjük más környező országok magyarságának olvasmányjaival (amennyire a „jéghegy csúcsát” képező sikerlisták a reális összevetést lehetővé teszik), elmondható, hogy irodalmi értékekhez és a kulturális hagyományokhoz való vonzalmával a vajdasági írónévsor leginkább az erdélyihez hasonlít, és leginkább a magyarországitól tér el.¹⁵ (Az anyaországban épp azok a bestseller-szerzők játsszák a főszerepet, akik a vajdasági névsorban a „futottak még” kategóriába kerültek.) Felvidék és Kárpátalja magyar olvasói a két pólus között helyezkednek el: a Vajdasághoz képest kevesebb klasszikus és

¹⁵ Vö.: Gerebén F. - Tomka M.: Vallásosság és nemzettudat. 1. m. 95.

több (amerikai és magyar) lektűr-bestseller szerzőt olvasnak.

4. sz. táblázat

Vajdasági magyar könyvolvasók legutóbbi olvasmányainak legnépszerűbb szerzői (2000. május)

Szerzők	Említések száma
Jókai Mór	24
Rejtő Jenő	12
D. Steel	11
Gárdonyi Géza	8
Móricz Zsigmond	8
S. King	7
Zilahy Lajos	7
Kosztolányi Dezső	6
Mikszáth Kálmán	6
R. Cook	5
V. Hugó	4
M. Mitchell	4
Madách Imre	3
Németh László	3

Ha az aktuális olvasmányanyag egészét, vagyis az *olvasmányszerkezetet* vesszük górcső alá, a fenti tendencia egzaktabb alapokat nyer, ahogy azt - Vajdaság-Magyarország viszonylatban - az 5. sz. táblázat is szemléletesen igazolja. Az eltérések a (főleg a XX. századi) klasszikusok, valamint a szórakoztató irodalom olvasottsága terén mellbevágóak: az előbbi kategóriá-

ban Vajdaság, az utóbbiban Magyarország lóhosszal vezet. Ugyanakkor az anyaország az ismeretközlő olvasmányok terén is érzékelhető fölényben van.

Az olvasmányszerkezetnek az írók *nemzetiség* szerinti megoszlásában a magyar szerzők terén Vajdaság vezet Magyarország előtt (54%-42%), az észak-amerikai szerzők vonatkozásában pedig az anyaország Vajdaság előtt helyezkedik el (30%-18%). Vagyis a Vajdaságban sokkal jobban ragaszkodnak a magyar szerzőkhöz, és (egyelőre) sokkal inkább ellenállnak az amerikanizálódási tendenciának, mint az anyaországban.

Újból és újból igazolódik tehát a már a kilencvenes évek első felében is észlelt tendencia: *a kisebbségi sors kihívásai* – identitást erősítő célzattal¹⁶ – *felértékelik és vonzóbbá teszik a nemzeti kultúrát*, különösen annak közérthetőbb, hagyományos vonulatait. Ez a jelenség Erdélyben és a Vajdaságban rajzolódik ki legszemléletesebben.

Ami pedig az *emlékezetes olvasmányokat* és *legkedveltebb* (de nem okvetlenül jelenleg is olvasott) *írókat* illeti, a listák még inkább hagyományörzők. (Ezek a jegyzékek még Magyarországon is meglehetősen sok klasszikus nevet és címet tartalmaznak.) Közép-Európa minden magyar népcsoportjában a száz éves *Egri csillagok* a legemlékezetesebb olvasmány (az anyaországban is) – ez alól természetesen a Vajdaság sem kivétel. Második és harmadik helyen szinte mindenütt ugyanaz

¹⁶ Az identitástudat és az olvasáskultúra kapcsolatának részletes elemzésére másutt tettem kísérletet, lásd: Gereben F.: *Identitás, kultúra, kisebbség*. I. m. 213-219. p.

a két Jókai-regény áll: *Az aranyember* és *A köszívű ember fia*. A kedvenc írók névsorának élmezőnye a Vajdaságban szinte olyan, mint egy nemzeti pantheon: *Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz, Rejtő, Petőfi, Arany, Kosztolányi* stb. (Ez nem okozhat nagy meglepetést, mivel a kurrens olvasmányok szerzőlistája is majdnem ennyire veretes volt.) Mindez csak megerősíti a kisebbségi s azon belül külön a vajdasági magyar sors hagyományos értékek iránti nagyobb affinitását hangsúlyozó fenti megállapításunkat.

5. sz. táblázat

A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek stílusajla-jellege szerint a Vajdaságban és Magyarországon (2000. május, illetve október)

Az olvasmányok stílusa, jellege	A felnőtt magyar könyv olvasók szálalékban	
	Vajdaság	Magyarország
Romantikus	8,1	3,1
Klasszikus realista (XIX. sz.-i és korábbi)	9,8	3,4
XX. sz.-i realista	31,4	16,9
Modern (esztétikailag értékes)	2,0	3,4
Szórakoztató irodalom (krimi, kalandregény, bestseller)	25,5	42,4
Non fiction (ismeretközlő)	22,9	29,1
Ismeretlen	0,3	1,7
Összesen	100,0	100,0

Összegzésül: a jugoszláviai Vajdaság erősen fogyatkozó magyar lakosságában 2000 májusában, a miloševići rendszer bukása előtt egyaránt megfigyelhetők a borúlátás és a megfélemlítettség, valamint a helytállás, az identitáshoz és az identitást erősítő kulturális elemekhez (anyanyelv, vallás, anyanyelvi olvasáskultúra stb.) való ragaszkodás fokozott jelei. A vajdasági magyarok – speciális megpróbáltatásaik ellenére – sok hasonló vonást mutatnak a közép-európai térség többi magyar népcsoportjához. Lelkiállapotuk egyes változási tendenciái is általános jegyeket hordoznak: az identitás emocionális tartalmának csökkenése és egyben tudatosabbá válása; az önkép „feljavítása”; az országos méretű „haza-fogalom” helyett a lokális és regionális kötődések erősítése; a történelmi vonatkozási pontok hasonló értékrend alapján történő kijelölése stb. Másrészt viszont – sajátos jegyként – megjelenik a diszkrimináció fokozott érzékelése, a hétköznapi anyanyelvhasználat viszonylagos korlátozottsága, a jól érzékelhető alkalmazkodási készség, valamint a félelem is. A vajdasági magyarok, ha a saját jövőjükre nézvést nem is, de a közép-európai magyarság esélyeit illetően erősen bizakodóak. Kétség és remény, menekülés és regionális kötődés, félelem és megerősített identitás – mindez együtt jellemzi a vajdasági magyarság közelmúltbéli tudati állapotát.